

Erdélyi Lajos / BESZÉLGETÉSEK SZÉKELY SZOMBATOSOKKAL

A SZÉKELY SZOMBATOSOK TEMETŐJÉBŐL RÁLÁTNI BÖZÖDÚJFALURA – AMILYENNEK 1979-BEN LÁTTA A FÉNYKÉPÉSZ. AZÓTA RENGETEG ÉPÜLETET BONTOTTAK LE; KÉNYSZER – KÖLTÖZIK AZ ŐSI FALU

E. L.: *Nincs lehetőségem, sem tárgyi tudásom összefoglalni a székely szombatosok kerekén négyévszázados történelmét. (Ha jól emlékszem, az 1580-as évekre teszed megjelenésüket.) Különbösen is ez Vallomás-od után, úgy hiszem, fölösleges. Inkább az érdekelne, miként történhetett, hogy az ötvenes évek zárkózott, mondhatnám „rejtekező” embere, főszerkesztője, pártmunkása húsz esztendővel később, bevallottan belső kényszernek engedve, a teljes kitárulkozást vállalja, megírja ősei „keserves krónikáját”. Nem a történész, hanem a szenvedő koronatanú szubjektív, éppen ezért magas hőfokú vallomástételével.*

K. A.: A székely szombatosok históriáját jól-rosszul megírtam, valóban nincs miért ismételnem. De arról a bizonyos rejtekezésről, annak nagyon mélyről jövő lelki kényszeréről, még pontosabban annak szülőfalumból hozott válfajáról van még szavam. Mert jól mondtad, hogy a rejtőzködés az üldözött kisebbség „szabadsága”, de ez mégis némileg más. Itt a titkolózás nem egyszerű önálcazás volt, itt évszázadokon át a tudat is valóságosan rejtőzködött. Leegyszerűsítve azt is mondhatnám, kétféle tudat épült egymásra: egy zsidóság- és egy nemzsidóság-tudat. Az első a lelkiismereti szférába tartozott, a másik a nyilvánosság elé. Egyrészt: hiszem – és kinek mi köze ahhoz, hogy én mit hiszek? Másrészt... de előbb még a rejtőzködésről. Szabatos lélektani magyarázatát adni nemigen tudnám, de azt tényként állapíthattam meg, hogy évszázadokra majd’ minden felmenőm azon buzgólkodott, hogy legbensőbb hitét vagy hiedel-

1. REJTŐZKÖDŐ SZOMBATOSOK UTÓDJA (Kovács András)

meit, érzését bujtassa. Azért mondom, helyzetük eltért a zsidóság ismert sorsviselésétől, legfeljebb a csak formailag kikeresztelkedett zsidókéhoz volt hasonló. Volt egy magukba temetett zsidóságtudatuk, amin az sem változtatott, hogy valódi zsidót esetleg sohasem láttak, ők maguk egyénileg, kiscsoportjukban kizárólag bibliai szövegek értelmezése útján jutottak el a Törvényhez, hogy azt aztán szigorú konokossággal betartsák minden tetűkben, gondolatukban. Nyilván ez nem maradhatott titokban. Rejtőzködni is úgy rejtőzködtek, hogy ez szinte kiabált róluk. Szegény konspirátorok! De – és itt következik a „másrészt”, a „másik tudat”: a környezetük olyannak fogadta el őket, amilyenek, azon az alapon, hogy a lelkiismerete mindenkinek a sajátja és csakis a sajátja. Amiért is ők cserében kifelé nem zsidóknak, keresztényeknek mutatták magukat. Mutatták vasárnap-tartással, templomba járással, még keresztelkedéssel is, ami talán a legkínosabb lehetett számukra. Az ilyenkor szükségszerű lelki konfliktust enyhítette az a tény, hogy ők kezdettől fogva „másféle” zsidóknak tudták magukat. És gondolj arra is: a zsidókat még úgy-ahogy befogadták, de a szombatosokat például az öreg Rákóczi az eretnekekkel együtt ítélte el, emezeket még súlyosabban is: fejtés és jószágvesztésre. (Más lapra tartozik, hogy a leg súlyosabb ítéleteket valójában sohasem hajtották végre... azazhogy, meglátod, nem is más lapra, de éppen erre a lapra tartozik.) A lelkiismeretükkel azért is békességben élhettek, mert tartották a szombatot, nem ettek disznóhúst, és általában a vallás szabályai szerint éltek, néha túlzott igyekezettel is, attól tartva, nehogy valami olyasmit tegyenek, amiről még nem tudják, hogy tilos... Túlbugzóságuk mindig el is árulta őket. Folytak a vizsgálatok, de a dolgok örökké elsimultak. Mai szóval azt is mondhatnám, hogy közmegegyezés volt kifelé mást mutatni, de ugyanúgy az volt: hinni nekik. Így kellett! Én mindebből azt a tudatot hoztam magammal, hogy ami bennem van, az csak rám tartozik. Érzéseim kinyilvánítását egyenesen öncsonkításnak éreztem volna. Sokszor a kelleténél is nagyobb sikerrel álcáztam érzései-

met. A *Vallomás?*... Az valóban „más lapon” íródott. Rá kellett jönnöm, pontosabban meg kellett tanulnom, immár nem könyvekből, hogy egy: az egyénileg vagy családirag megélt történelmünket nem lehet semmiféle ideológia nevében teljesen kiszellőztetni a fejekből, lelkekből; kettő: amit mi külön megéltünk, az is szerves része közös múltunknak; három: a múlt nem egyszerűen a meghaladott idő, amely mögöttünk maradt, hanem inkább az a bázis, amelyen állunk, amelyre támaszkodni kell és jó. Az erkölcsi értékekre gondolok. A könyv megjelenésében nemigen bíztam, de azt tudtam, a „titok” kimondása kötelességem.

E. L.: *Álljunk meg a tolerancia kérdésénél. Azt mondd, hogy ez a kéttudatos gondolkodásmód és magatartás volt a tolerancia ára?*

K. A.: Értem a kérdéset, és mégis azt mondom: adott korban, adott történelmi helyzetben és adott sajátos esetben – az volt. De távol áll tőlem minden modellérték tételezése. A toleranciáról te is, én is azért beszélünk, mert van, mert lehet, mert egyre szükségesebb. S nem is kell csak mások ilyen emlékeiről lefűjnom a történelem porát... A könyv írása közben ez volt a legnagyobb élményem. Hogy például a múlt század első felében, amikor már csak a falumban élnek tömegesen zsidózók, és a zsidózás változatlanul szigorúan büntetendő cselekménynek minősül, akkor a keresztyúri fiúszék hivatalnokokat küld ki megvizsgálni a nép erkölcsét; és azon nyomban és helyben szigorúan megbüntetik nemcsak a bitangcsinálókat, de a közhelyen pipázókat is, falumban egy dolgot nem firtat, nem jelent fel, nem büntet senki... Eltaláltad: a zsidózást. Nekem csodálatos felfedezés ez, nekik talán magától értetődő volt. Történt aztán a fordulat az emancipáló Eötvös-féle törvény hatására. Ekkor ellenkezőleg, azt kezdték már-már erőszakosan bizonygatni az újfalusiak, hogy ők igenis zsidók, tehát: legalizálják őket is! Tudati szintek cserélődtek fel. Most a mélyben az élt bennük, hogy ők mégis „mások”. Egy példa: ösztönös szóferdítéssel úgy mondták magukról, hogy ők nem „születes” zsidók. Értsd születesest, hiszen az előttem járt nemzedék már annak született. A zsidótörvények összemoszták a sorsukat, de ezt a másság-tudatot nem. A környezet tudata is a régi maradt, a „közmegegyezéses”. Persze veszélyes és igazságtalan lenne azt hinni, hogy a deportálások idején a falu csak ezért a „mátságuk”-ért segítette és mentette őket, hiszen a gettóból kihoztak velük együtt pár „születest” is, amikor tehették. A történelem finitora, de még a tolerancia-fejezetbe tartozik, hogy az elhurcolásuk után nyitva maradt paraszti házaikba, még meleg helyükre leventéket vezényeltek ki „aranyat, ékszer” keresni, a leventék parancsnoka pedig az a Ráduly plébános volt, aki ekkor

SZÉKELY SZOMBATOS SÍRKÖVE A BŐZÖDÚJFALUSI TEMETŐBEN

már megmentésükön ügyködött, és az egyik padláson talált „kincsként” Kohn Sámuel szombatosokról írt könyvét vette magához, hogy adatait perdöntő bizonyítékul használja a mentéskor.

E. L.: *Tíz évvel ezelőtt, amikor egykori gettótársammal, rokonoddal beszélgettem, ő is felemlégette a másságot: maguk nem igazi zsidók...*

K. A.: R. néni (így írtam könyvemben, hadd nevezem most is így) nem arra gondolt. Említettem a két tudat felcserélődését. Ők éppen hithű ortodoxságukra voltak akkor büszkék. Lehet, menekvésként az üldözésben. Elítélték a nem valóságosokat. Amit a törvényesítéskor konokul vallottak, azt az üldözésben is görcsösen ismételték. Amikor nevelőanyagot győzködték hivatalos személyek, hogy Kovácsné, lássa be, hogy maga nem zsidó, akkor ő humorral ütötte el a dolgot. Nem vagyok zsidó – mondta, s amikor a hatóság is megkönnyebbült, akkor hozzátette: mert én zsidóné vagyok.

E. L.: *A maguk vállalta vallás mellett akkor álltak ki leghatározottabban, amikor a budapesti zsidóság újszólván egyik évtizedről a másikra asszimilálódik, részben elszakítja a vallási gyökereit is, átkeresztelkedik.*

K. A.: Ki-ki a maga módján emancipálódik. A különbözőség dialektikája az egységben. Különbözik Kohn Sámuel pesti rabbi és történész megírja, hogy a budapesti zsidóság csupán véletlenül, egy bécsi lap tudósításából értesült különös hitsorsosairól. Azután pedig egy véletlenül ott átutazó bukaresti rabbi újságcikkből az újfalusi neofita hitközség nyomorúságos helyzetéről. „Szegény az eklézsia.” Hogy aztán valami anyagi segítség formájában felvegye velük a kapcsolatot... De megjegyzendő, hogy a falubeliek viszonylag zavartalan zsidósága s vele nyíltan vallott zsidóságtudatuk mintegy ötven évig tarthatott, fél évszázadot a bujtatott három után. Nem mondom, hogy az antiszemitiz-

mus a Horthy-uralommal kezdődött, de az hozta el falunkba a zsidótörvényeket. A rettegés hetei, hónapjai következtek, s amikor már kis birtokaik is veszélybe kerültek, a mi zsidóink kétségbeesetten törték át a sokáig és annyi gonddal épített lelki karámot. A történelmi előzmények után felkínálkozott a kiút: legtöbbször megkeresztelkedtek. Az idősebbek formáságból – és visszatértek apáik rejtőző életviteléhez. A fiatalok többsége, ha már ítélni tudott, reálsan élte meg a keresztiséget. Nem úgy, hogy vallásossá lett, hanem annyiban, hogy tanácsra vagy magától rájött: semmi köze a zsidósághoz. De egyetlen átállás sem történt lelki megábrándítás nélkül. Ott voltak ugye a szülők, nagyszülők... Aztán ha azelőtt vallási milyenségük volt hátrányos, akkor most a származás. Te jó Isten! Akik valamikor tisztességes székely származásokat tagadtak meg, azoknak most attól kellett rettennie, hogy kiderüljön „zsidó származásuk”. Utólag látom: az a kis közösség akkor érte meg a történelmi katasztrófát, amikor a megtűrtség

MA MÉG NEM VESZI KÖRÜL KERÍTÉS A TEMETŐT, TERÜLETÉN A HELYBÉLIEK KASZÁLNAK

évszázadai után jött a fasiszta terror. Mondják azt is, hogy az akció-reakció dialektikája szerint az üldöztetés nagyobb ellenállást vált ki, s van, aki ezzel magyarázza az elszigeteltségében maroknyivá zsugorodó székely szombatosság három és fél évszázados fennmaradását. Tény, hogy hivatalosan mindig üldözték őket, de a legkegyetlenebb üldöztetés volt az, amely végül is megszüntette ezt a történelmi-társadalmi-kulturális jelenséget. Amikor az őket mindig övező rokonszenvet is megfagyasztották az embertelen politika hideg szelei. Pusztá életüket, illetve a nagyrészüket életét még sikerült megmenteni. De azok az életek is mind végeseknek bizonyultak... A háború alatt csak fokozódott a veszélytudatunk – s a rejtőzés is, de most már nem lelkiismereti alapon. Zsebünkben lapult az oltalmazó, a nem-zsidóságot bizonyító tanúsítvány, de még azt felmutatni is féltünk volna. Volt, aki titkával a falut is elhagyta. Én is.

Hogy aztán a szabadság egy könnyelmű, mámoros pillanatában azt a tanúsítványt széttépjem, különben most megmutathatnám neked.

E. L.: *Bevezetőben azt mondtam, nem térek ki a Vallo-másod részleteire. Most mégis kíváncsivá tettél: mik voltak azok a tanúsítványok?*

K. A.: 1941-ben kiküldtek a faluba egy kormánybiztost, tisztázza ezt az érthetetlen helyzetet: hogy végül is miféle szervezetek ezek a székelyek, akik egyidőben székelyek is és zsidók is. Ő bújtta a régi anyakönyveket, vizsgálódott, kérdezősködött, mi közben keresztelkedtünk. Nem egy családban tetemes zsidó beütést is fölfedezett, de meg kell mondanom, aki csak megkeresztelkedett, annak ő mind kiadta a tanúsítványt, miszerint „nem zsidónak tekintendő”. Fiataloknak pótlólagos előírással. Nekem például azt tiltotta meg a törvény, hogy zsidóval vagy akárcsak félzsidóval is valaha összeházasodjam. Tizennégy éves voltam... Emlékszem, Kovács Lajoséknál a férj tiszta szombatos eredetű volt, az asszony „százszázalékos” zsidó. Megkeresztelkedésük után mindketten ugyanazt a tanúsítványt kapták. Ők voltak a faluban a legelső, akik később kivándoroltak Izraelbe, és ott is a mezőgazdaságban dolgoztak.

E. L.: *A hatóság is meg akarta oldani ezt a problémát. Nem kívántak fölösen is újabb zsidókat kreálni.*

K. A.: A keresztelkedéshez ragaszkodtak. Legalábbis kezdetben ennyi is elég volt. Nevelőanyám százszázalékosan székely szombatos eredetű volt, akárcsak előzőleg elhunyt férje, de nem volt hajlandó a „képmutató” megkeresztelkedésre. Nem kapott tanúsítványt. Az volt a közvélekedés, hogy a fiatalok s a családostok, tehát a legveszélyeztetettebbek feltétlenül keresztelkedjenek meg, a többi ki-ki a belátása szerint.

E. L.: *A magatartásforma visszautal a zsidóság egyik ősi parancsolatára. Az élet mindennél fontosabb, nincs az a vallási dogma, amely ellentmondhatna az élet megmentése elsőrendő kötelességének.*

K. A.: A mieink ezt természetes paraszti eszükkel gondolták így ki. A fiatalok esetében nemhogy bűnnek, de egyenesen szükségesnek tartották akár a formális keresztelkedést is. Meg aztán, mindennek történelmi előzményei igazán voltak, emlékeztek szüleik, nagyszüleik elbeszéléseire. Az idősök? A magtalanok, egyedülállók? „Mit csinálhatnak velünk?”... Hát gettóba hurcolták őket. Igaz, ekkor már az önkény tombolt, sokuknál a tanúsítványt se vették figyelembe.

E. L.: *Bocsánat a kitérőért. Folytassuk azzal, hogy véget ért a háború, jött a felszabadulás...*

KOVÁCS ANDRÁS, REGINA NÉNI TÁRSASÁGÁBAN. RÉGI CSALÁDI FOTÓKAT AZONOSÍTANAK

ERDÉLYI LAJOS FELVÉTELEI 1979-1988

K. A.: De még nem ért véget. Bácskába mentem inasnak. Méghozzá németek közé. A tanúsítvány ott lapult a zsebemben, de lapultam magam is, ahogy tudtam. Mégis itt pozitíválódott, hogy úgy mondjam, veszélyeztetettségem negatív érzete. Az életből kaptam itt leckét arról, hogy nem minden német fasiszta. Sőt, erős antihitlerizmus hatotta át a lakosság egy részét. Innen, nekem legalábbis, egyenes út vezetett a jugoszláv hadseregbe. Onkéntesként való jelentkezésem idején szervezték brigáddá a Petőfi-zászlóalj, ide soroltak be. Társaim túlnyomó többsége elpusztult a harcok során. Én úgy menekültem meg, hogy késett a felszerelésünk, kiképzésünk. Karácsonykor hazaküldtek pár napi szabadságra. Én a hazaküldési parancsot szó szerint értettem. Hazajöttem Erdélybe. Itt volt és itt van az én hazám.

E. L.: *És itt kezdődik, ezek szerint, a rejtőzés új szakasza. Hány éves voltál akkor?*

K. A.: Nem egészen tizenkilenc. A világ közben megváltozott körülöttünk. Az öregek tartották rendületlenül és most már csak félig titokban, restelkedve is, ragaszkodva is a vallást, de mi úgy éreztük, ha szabadon választhatunk, akkor az már minket nem köt. A vallásosság általában amúgy sem élte akkor reneszánszát, az etnikai hovatartozás

kérdése pedig háttérbe szorult. Ezt persze mindenki a maga módján élte meg. Beszéljek magamról: helyzetem és munkám bárhová vitt, mindig magamban hordoztam egyfajta szorongást, sokáig nem tudtam szabadulni tőle. Rejtőztem, azt mondd? Lelkemben cipeltem a régi titkot. Fájt bennem minden régi megkülönböztetés vagy megalázás. Az ifjúkommunistákhoz is nagyrészt az vitt, hogy ott egyenlőséget reméltem. Jobban éreztem magam a volt üldözöttek között: érzékenységben már-már zsidó voltam. De igazából nem vallottam magam sem ennek, sem annak.

E. L.: *Rosszhiszeműség nélkül: mindenkoron előnyösebb volt nem zsidónak lenni.*

K. A.: Bizonyos szempontból igazat kell adnom neked. Különbösen mivel magaráznám például azt az esetemet, hogy mikor 1945 elején, „a szabadság hajnalán” bekerülök mint Kovács Andor ifjúmunkás az *Igazság* szerkesztőségébe kezdő riporternek, néhány napra rá kollegám, idősebb barátom azzal állt elő: „Nézd, ez így nem jó. Azt fogják mondani: ez a Kovács ugye Kohn Andor volt.” Így lettem irataimban is András. Kell azt neked mondanom, hogy ez a kollegám messze nem volt antiszemita? Hiszen akkor nem is hallgatok a szavára... De a mi esetünk, az én esetem mégse gyömöszölhető be ebbe a „hagyományos” sémába. Hiszen gondold csak át, mit titkoltam én? Különbösen ez nem is mindig vált káromra. A formális etnikai milyenségi színvallást a magam részéről, ha lehetett, elkerültem, de az etnikai különbségek túlhangsúlyozása egyenesen sértette a fületem. Bármely oldalról jött. Mindenkiben, kezdetben túl szigorúan is, az általános erkölcsi jó tulajdonságokat kerestem, ebben intoleráns is voltam. Ilyen alapon választottam meg azokat, akikkel barátkozni... szerettem volna. Azért a feltételes mód, mert zárkózottságom ebben is gátolt.

E. L.: *Mégis elérkezett számodra a vallomás pillanata. S ezzel barátot is többet szereztél magadnak, mint amennyiről tudsz.*

K. A.: Egy önmagában negatív életérzésnek kellett pozitíválódnia ahhoz, hogy egyáltalán megszólaljak erről a dologról. Ez a folyamat talán már akkor elkezdődött, amikor mások érdemes emlékezeit kezdtem növekvő érdeklődéssel olvasni. Az emlékirás máig is kedvenc olvasmányom. Akkortájt kerültem egy, mondhatnám, gazdagabb kultúrkörzetbe, ahol előbb-utóbb rá kellett döbennem saját személyes adósságomra is.

E. L.: *Induláskor ott a bukaresti Scinteia-palotában A Hét igényes fórumot teremtett a hazai nemzetiségi szellemiség számára. Egész tartásával nagy reményekre*

jogosított. Izgalmas lehetett a születésénél bábáskodni – és te ennek a lapnak lettél egyik alapító szerkesztője.

K. A.: A nemzetiségi önismeret, de ennél több: az önbecsülés és magunk megbecsültetésének ügye az elvárások köréből átkerült a napi szerkesztési gyakorlatba. Múlt, sajátosságok, az egészzet gazdagító rész, igazi egyenjogúság, emberi kiteljesedés... Kelltek és megjelenhettek a róluk szóló publikációk. Ilyen összefüggésben csak háttérbe szorulhattott, már-már nevetségessé kellett válnia mindenféle „származásjogi” köldöknézésnek. Közös szellemi hagyatékunkat nem lehetett „vérségi” alapon felosztani, az egész birtokbavételének idejét éltük. Vagy csak az illúzióját? Mindegy: paradox módon, amikor a származás mint olyan kevésbé izgazgatott művelt embert, én akkor éreztem elérkezettnek az időt: a közös asztalra magam is letegyem származásom titkát. A döntés megkönnyebbülést hozott. S aztán: mindig kötelességtudó ember voltam... A nyomtatásban való megjelenés oly távolinak tűnt, hogy írás közben nem is gondoltam rá. A Kriterionhoz azzal mentem át: feljött egy atyafi az utcáról, valami kéziratot hozott, itt van. Megnéznék?... Kimondhatatlan elégtételt éreztem, amikor olvasók, ismerősök, barátok, a kritikásokat is beleértve, hogy úgy mondjam, „felekezetre való tekintet nélkül”, egyforma örömmel fogadták a könyvet.

E. L.: *Megtiszteltél azzal, hogy nyolc vagy kilenc év után ismét meghívtál szülőfaludba fényképezni alakulóformálódó újabb köteted anyagához. A leendő gyűjtő medrében már szaporodik a víz, könyvedet a kis falu rekvijemjének minősíthetném.*

K. A.: Valóságos könyvről még alig merek beszélni. Legfeljebb és ismét: további lelkiismereti adósságról. Pótlólagos adósságról. Nem amivel elmaradtam, hanem ami azután keletkezett. Nemcsak arra gondolok most, hogy immár közvetlen hozzám tartozó híján régi-új barátot tudok a faluban, akinél örökké terített asztal és otthoni melegség vár. Mondjam megint, hogy „felekezeti különbségre való tekintet nélkül”? Tudod, könyvem megjelenéséig egyike voltam azoknak, akik „szintén elmentek”. A könyvet előbb „nem hiték”, aztán ami példányt találtak Udvarhelytől Segesvárig, mind felvásárolták. Ki-ki előbb kíváncsian, esetleg éppen szorongva vette kézbe: róla, róluk mi van benne? Az enyémmel együtt mások lelki görcse is oldódni kezdett. Csak most látom, mennyien osztoztak fura konspirációmban. Ha eddig idegenben valaki azt kérdezte tőlük: hová valósiak, ők ötöltek-hatoltak. Mert ha vallani kellett, óhatatlanul következett a kérdés: „Maga is?”. „Nem, én nem”. Vagy: „A rokonaim között...

voltak olyanok”. Esetleg: „Nem, már nem!” Ma? Jönnék ide messzi tájakról. Mindegyik keresi azt a bizonyos zsidó temetőt. Még olyan is, aki régen babonából sem lépett volna be ebbe a sírkertbe, most idegenvezetésre vállalkozik. Meséli, kik nyugszanak a mohos kövek alatt. Ki kinek a rokona, és utódaik merre széledtek széjjel... Szerénytelenség volna ezt a változást a könyvemnek tulajdonítani. De érzem, lélekben is befogadtak – minket, engem. Talán könnyebben, mint én a szülőfalumat. Csak egy esetet említek. Amikor a gátépítés és elköltöztetés szóba került, néhány gazda összeült, és szép nagy kérvényt fogalmazott a legfelsőbb helynek címezve, amelyben meggyőződésükkel-kérésükkel együtt még az alkotmányt is felemlgették. Mit gondolsz, egyik fő érvek mi volt? A falu szombatos történelmi múltja mint megőrzendő emlék... Sorra járták a házakat, mind a százvalahányat, mindenütt aláírták a kérvényt. Felkerekedtek, és egyik hajnalon bukaresti lakásunkban szól a telefon: ezek és ezek itt vagyunk az állomáson. Jönnék, hogy mutassam meg, miként juthatnak el ama legfelsőbb helyre, ahol meghallgatásra találjanak. Különös helyzetbe kerültem. Szakmai tapasztalatból is tudtam, hogy a jóváhagyott terv mit jelent. Csatlakoztam mégis a falum sorsát a szívükben hordozókhoz. Rosszallotta is az elvtárs a dolgozók panaszait begyűjtő irodában, hogy ha már könyvet írtam a faluról, benne miért nem világosítottam fel őket a fejlődés szükségességéről.

E. L.: *A falu díszpolgára lettél...*

K. A.: Díszpolgár, az nem. Vannak fontosabb – hasznosabb – emberek. Benzinkutas a községközpontban, traktorista, brigádvezető, kereskedő... Visszatérve a könyvhöz: megírásához akkor az apropót az elmúlás döbbenete adta. Hogy a székely szombatosok utódainak is kilencvenkilenc százaléka már itt pihen, ezen a domboldalon, a zsidó temetőben, s mi még élők vagyunk, a maradék egy százalék. Mindenütt azt olvastam: „... és újra felütötte a fejét...” Többé nem fogja. De a falu állt, élt, emberek lakták, lakják... s most az egésznek... hogy is mondjam... nem az emberek fizikai elmúlása, de mindannak eltűnése került sorra, amit Bözödújfaluként jegyzett a történelem és a néptanács. Nem tudok nem nagy szavakat használni ehhez: a történelem valahogy mindig útba ejtette ezt az elszigetelt, maroknyi községet. És most a nyomukat is. Útba ejtette – ez a helyes kifejezés.

E. L.: *Könyvedben azt írtad, enyhe iróniával, hogy hithű ateista... voltál.*

K. A.: Nézd, világnézetem alapján nem változott. Valami más. Talán a világ, legalábbis itt körül-

löttünk. Elismerem, hogy kezdeti ateizmusom felé az első lökést ama „kínos” kérdés megkerülésének szándéka adta. Azóta még hozzáolvastam ezt-azt. A könyvhöz dokumentálódva éppenséggel vallástörténeti vagy dogmatikai munkákat is. S a könyv megjelenése után is mit látok egy akadémiai hitelesített értékelésben? Hogy például a szombatoság, amit én kimondva-kimondatlanul visszalépésnek tartottam a reformációs eszmeáramlat keretében, erőteljes haladó elemeket hordoz ugyanabban az összefüggésben. Már amikor először került a kezembe Péchi Simon szertartás-könyve, valósággal lenyűgözött írója nézeteinek, tehát az általa összehozott vallásnak az erőteljes erkölcsi-etikai tartalma. Nála az istenfélés fogalma is a jámborság szinonímája, ez pedig a szerénységgel kezdődik, aminek ellentéte a felfuvalkodottság, a gőg. Otthon is az vésődött belém, hogy a gőg az egyik legnagyobb bűn, és több másnak forrása. Munkáddal boldogulj – ezt tudom én is továbbadni gyermekeimnek. De úgy gondoltam, hogy más az általános erkölcs, és megint más a társadalmi haladás. A becsületnek önmagában nincs osztályjellege; de kell-e neki, ez a kérdés. Különbösen is, azt hiszem, a nyilvánvalónak hitt dolgok megkérdőjelezésének korát éljük. Megéltem a „nagy bizonyosságot” is, eljutottam a kételyekhez – lehet, jobb lett volna fordítva, de vajon lehetett volna? . . . A Tízparancsolatnak aztán biztosan nincs forradalmi osztályfedezete, de tudsz-e ennél idősebb erkölcsi kódexet mondani? Áldás, békesség, szeretet – tekinthetjük-e még ezt csupán giccses falvédőszövegnek? Értelmes marxistáktól is hallottam: Krisztus az önfeláldozásig menő emberi hűség példája. A hűség nagy érzelmi mozgatóerő. És pokoli buktató is – de most nem arra gondolok, hanem a szolidaritásra, emberi összetartásra, segítőkészségre. Sőt, a világbékére, ha úgy tetszik. A kálvini puritánságot – más néven persze – amióta eszmélek, életmodellként próbáltam magamra szabni, és talán nem is sikertelenül. S mi az igazi önkritika, ha nem őszinte gyónás mindenekelőtt. Az önjobbítás gyakorlata. . . Na de nem folytatom a „vallásos nevelésedet”, csak azt akartam mondani, hogy egy: a vallás mélyebb nyomokat hagy nemzedékünk gondolkodásában és életvitelében, mint az, amit a káderiskolán tanultunk – és vajon ez baj? Kettő: valós lelki értékeket ésszerűtlen és meddő csatározásokban elfecsérelni annyit jelent, mint az erkölcsi szegénység mellett optálni. Sajnos, elég sokat veszítettünk már abból, ami a mienk volt pedig. . . Aztán van a formális vallási dogma. A szertartások. Hogy az Istent milyen dimenziókban kell hinni és imádni – hát nem épp ezen különböztek össze kezdeti szombatosaink, de még az unitáriusok is keresztény testvéreikkel? Péchi Simon még azt is előírta, s gondolom, nem ő maga találta ki, mikor milyen passzusnál kell égre emelni

a szemünket, és mikor kell azt tenyerünkkel elfödni. Az interkonfesszionális egyenetlenségeket ám simítsák el maguk az egyházak, szertartásuk maradjon az ő belső ügyük. A mi egyetemes ügyünk a türelmes megérteni tudás. Ha ifjúi gőzfűségemben esetleg magam is intoleráns voltam, azt szánom-bánom. De igazán. . .

E. L.: *Főként a temetőben fényképeztem, hadd térjek ide vissza. Kié ma ez a temető? A szombatosok utódai ma már nem vállalják fel a zsidó hitet. Ők temetkeznek itt? Milyen sors vár a temetőre?*

K. A.: Ez zsidó temető. Itt nem szombatosok, hanem az ő zsidó utódaik temetkeztek. Azóta van, amióta szabad lett zsidónak vallani magukat, azelőtt oda temetkeztek, ahová színleg tartoztak. Ez érthető. Úgy számítom, mindössze két-háromszáz ember ha nyugszik a zsidó temetőben. Ma már nincs ennyi sírkő, elsüllyedtek, elkallódtak. . . Bonyodalom csak akkor támadt, mikor már mindössze néhányan maradtak meg zsidóknak, de rajtuk kívül is mindenki szülei, ősei mellé akart temetkezni. Kinek-kinek végakarata volt ez, de valósággal közmegegyezésként is hatott a szabály. A megboldogult akkori egyháza is tapintatosan elfogadta a temetőválasztás jogát. Évtizedek alatt mindössze egyetlenegy kivétel akadt. . . Azért mondta a hivatalos ügyben itt járt vásárhelyi hitközségi elöljáró, hogy valami nem stimmel, mert idegenek kezdenek betolakodni a zsidó temetőbe.

E. L.: *Vagyis nemzedéknyi időre ez a temető megmarad az „élők házának”, ahogy a mőzeshitűek mondják? Élő a temető, mert őrzi, ápolja az ősök emlékét.*

K. A.: Könnyelműségnek tartanám egyértelműen válaszolni a kérdésedre. Érdeklődésemre hivatalos helyen azt válaszolták, hogy a temető – mindegyik – megmarad a tő feltöltődése után is. A marosvásárhelyi hitközség máris gondoskodik ennek az őrzéséről, be fogják keríteni – mondták –, a munkálatokat már meg is rendelték egy helyi szövetkezetnél. . . Hogy s mint lesz, azt már igazán csak a Jóisten tudja.

E. L.: *Más emlékek. . . Ha nem tévedek, a múltkoriban még láttuk a hajdani mikve, a rituális fürdő maradványait. Mi történt a zsinagógával?*

K. A.: A zsinagóga épülete nem sokkal élte túl a hitközséget. Amikor már senki sem volt, akkor úgy gondolták, hogy tehát a községé. (Mellesleg szólva építéséhez a helyet nagyapám hasította ki a saját telkéből, az anyagiak összehozásában pedig apám az elsők között buzgólkodott. . .) Senki sem vitatta a tulajdonviszony illetően való megállapítását, s talán a negyvenes évek közepén hozzáfogtak

anyagának értékesítéséhez. A bontási anyag egy részét a társfalú Bözödre vitték az épülő jegyzői irodához. Közreműködő tisztségviselők is részesedtek belőle. Voltunk ma egy házban, amelynek falai szintén őriznek néhány követ abból az építményből...

Marosvásárhely, 1988. augusztus

2. AZ UTOLSÓ SZOMBATOS ASSZONY

Kovács András vallomásos könyvének utolsó fejezetében e sorok feljegyzőjéről ejt szót. „Menteni, ami menthető, fotózunk a faluban. Laló kollégám – így nevezem, ahogy a céh ismeri – csupa kíváncsi érdeklődés. Életét csupa különlegességek vadászatának szentelte, és most itt áll egy nagy furcsaság tövében. Csak éppen a kép nem akar bejönni. Megyünk a főúton, és ugyanazt látjuk, mint bármely más faluban. Rossz kalauza vagyok, mert hát mit mutathatnék a fényképező lencsének abból, ami bennem kavargó?” (Kovács András: *Vallomás a székely szombatosok perében*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981).

Saját múltjára összpontosított Kovács András, és nem vette észre: jómagam is régvolt történéseimmel szembesülök. A bözödújfalusi székely szombatosokkal 1944 májusának első napjaiban találkoztam, a marosvásárhelyi téglagyár udvarán.

A gettóban. Nem nagyon értettük, mit keresnek ott ezek a székelyek, hat-hét ezernyi zsidó között. Néhány héttel későbbben sokukat irigyeltem: bevaگونórozás előtt kiléptették őket menetoszlopunkból. Megengedték nekik, hogy visszatérjenek Bözödújfaluba. De néhányan velünk tartottak – ismeretlen úticélunk felé. Harmadfél napi utazás után tudtuk meg, hová érkeztünk: Auschwitz – Birkenaubába.

Saját múltamat keresem tehát a faluban; társaimat a téglagyári gettóból. Az első, akivel találkozom: Csukor Ignácné Kovács Regina. Erről így ír a továbbiakban Kovács András: „... mehetünk egy házzal tovább, Csukorékhoz. Jó gazdaság megőrzött jelei. R. néni sajátos környezetben fogad, mintha egyenesen készült volna erre a múltat örökítő fotózásra: szilvaízet főz egy nagy üstben az udvaron. Tudja, mi az illem, s így szakadozott szalmakalapját csak a fotóriporter furcsa kíváncsá-gára és elég értetlenül hagyja a fején. Hajlandó szóba elegyedni velünk, mert közben az üst alatt úgysem alszik ki a tűz, a benne rotyogó masszára, amit kotyónak hívnak, fél kézzel, fél szemmel is lehet ügyelni.”

Kiderül: Regina nénivel gettótársak vagyunk. Kovács Andrásnak amúgy is akad némi dolga a környékbeli ismerőseinél – addig előkotorva apró kazetofonomat, beszélgethetünk.

Néhány év múltán kiderült: ez a félórás beszélgetést rögzítő hangszalag maga is történelmi relik-

KÓBÁNYAI JÁNOS FOTÓJA

viává értékelődött fel. Regina nénit elhantolták a Piritó oldalában fekvő temetőben. Vele kihalt Bözödújfaluból a székely szombatosok utolsó képviselője.

*

... Leánynevemen Kovács Regina vagyok. Zsidóul Rifkének hívnak. Én már zsidónak születtem, édesanyám is az volt. Nagyanyám keresztény magyarnak született. Ő Ernyéből származott, mondják, valami Wolfinger vagy hogy a nyavalyába hívják, ő jött valamikor a faluba, és fűt-fát ígért annak, akiből zsidó lesz. Ez talán mese volt, igazából semmit nem kaptak. De azért valamit csak adtak, a zsidók adtak a szegényeknek. Ruhákat. Az uram testvére, Pepi néni varrógépet is kapott. Rég volt, erre nem is emlékszem. Mi otthon tizenketten voltunk testvérek, tizenegy fiú és én egyedül lány. Csak négyet ismertem a bátyáim közül. Egy, az Izidor, a háborúban halt meg. Egy másik Brassóban dolgozott, a gumigyárban. Ivott, azért pusztult el. Egy másik valahol marhákat őrizett, és dohányt lopott. Megijesztették és vízkór-ságba esett... Mind megőriztük a vallásunkat, egészen a zsidóelvitelig. De sokan már 1941-ben átkeresztelkedtek. Muszájból. Azok, akik okosabbak voltak, mint mi. Azt mondták: az életért mindent meg szabad tenni. Akkor keresztelkedett meg Kovács Andor öcsém is – így hívtuk mi itthon Andrást. Azért sokan megmaradtunk a zsidóságban. Később, amikor bevittek a vásárhelyi gettóba, majd kiengedtek onnét néhányunkat, közülük is megkeresztelkedtek. De én nem! Sohasem.

Dugva mégis Szentgyörgyre jártak be imádkozni. Megőrizték a hitüket. Itt már nem volt sem pap, sem sakter. Akkor a kukoricásban taposott ösvényen vitték be a majorságot Szentgyörgyre, mert ott kóserül lehetett vágni. Volt Singer varrógép a faluban, annak a fedelibe rejtették a tyúkot, rucát – hogy az országúton észre ne vegyék a csendőrök. Ros hasano, jom kipur idején ott imádkoztunk. Nagy Herman kikeresztelkedett, de ő is bejárt imádkozni. Vénember, ma is él, kilencvenéves... A múlt széderen itt volt nálam, együtt imádkoztunk. A fia körül van metélve, de az már nem tartja a zsidóságot.

Jól voltunk mi, székely zsidók és székely keresztények. A legtöbbünk rokonságban állt egymással. Igaz, néhányan gúnyolkódtak, mondták, köpenyforgatók vagytok, átkeresztelkedtetek és mégis zsidó hittel éltek. Én persze nem keresztelkedtem ki, sem 1941-ben, sem 1944-ben. Azt mondtam, inkább meghalok, és akkor se! A szomszédjaink még akkor sem zsidóztak. Örökké mondták: szép, hogy aki amiben születik, azt megőrzi. Örvendtek, amikor látták, hogy legalább néhányan visszatértünk a gettóból. Voltak másféle emberek is. Mint például Törökné...

Mindenfelé híresztelte rólam: Regina azt mondta, magyar fővel rakatja ki az utat, ha bejönnek az oroszok. Mert neki joga lesz ehhez, merthogy ő zsidó. Amikor visszahoztak a gettóból, mondta is a Seress nevezetű csendőr: „Ne nagyon helyezkedjenek el idehaza”. Örvendett volna a Törökné, ha újra elvisznek, mert tartozott nekünk háromezer lejjel.

Miután visszatértünk a gettóból, az uramat elvitték Hévízre. Nem tudom, mi volt ott akkoriban, de be kellett jelentkezni, és zsidó oda nem tehettem be a lábát. Erővel kényszerítették, meg kellett keresztelkedni. Egy hétig nem evett semmit az uram, a végén mégis áttért. Nagy Eszter néném azonban nem keresztelkedett meg. Pepi néni igen, de azért tartotta a vallását. Esztendeje, hogy meghótt, de még a sifonér tetején van a tavalyi pászka. Négy lányom van – mind a négyen férjnél vannak. Négy vejem, négyféle hiten. Látja, ez a szomorú. Katolikus, református, zsidó, unitárius. Mind-egyik lányom a férje vallását követi. A vejeim, hálistennek, nem szégyenlik, hogy az anyósuk zsidó hiten van. Amikor idejártak a házunkhoz, udvaroltak, én gyújtottam a gyertyát, mondtam az áldást. A Siklódon élő lányom Spirer Bélához ment férjhez, az zsidó. Most épp Izraelben van, látogatáson. Ők nem vigyáznak úgy a kóseriségre, azt itt nem lehet betartani. Disznóhúst soha nem esznek. Voltam náluk, amikor megszegik a kenyeret, mondják az áldást, rendesen imádkoznak. Ros hasano idején Marosvásárhelyre mennek, én inkább Dicsőbe járok. Ezután is megyek, ha tudok. Vén vagyok már.

A gettóban nem nagyon szerettek bennünket a zsidók. Még ott sem. Nem, bizony isten. Ne haragudjon, de tényleg nem szerettek. Nem úgy öltözködtünk, nem olyan finoman, flancosan, frizuráson. Mezőn dolgoztunk, olyan volt a viselkedésünk is. Azt mondták a gettóban egy nagysága: „Hát maguk zsidók?” Válaszoltam, ha nem lennék zsidó, nem is volnék itt!! Ő érezte bizony, hogy olyan keresztény zsidók vagyunk. Pedig lehet, valójában jobb voltam náluk, mi igazi ortodoxok voltunk. Nem mondom, voltak másfélék is, de bizony nem törődtek velünk ott a gettóban, nem is sajnáltak bennünket. A született zsidók nem társalogtak velünk, miért?! Lássa, én a cigányt is szerettem, ha becsületes. De a szentgyörgyi zsidókkal, akik jól ismerték a bözödújfalusiakat, azokkal jól voltunk. Azok nem néztek le bennünket, hogy miért így, és miért úgy! A gettóban nem dolgoztattak. Az uram csinált valamiféle sátrat, pokrócból és affélékből rakta össze. Összesrőfolva aludtunk, a földön. Egymáshoz bújtunk, másként nem jutott volna hely valamennyiünknek. Napközben jártunk étel után.

– *Utoljára a Nagyállomáson, a raktéren láttam magukat. A marhavagonok ajtajai már nyitva állottak.*

– Istenem, hát tényleg ott volt?! Bennünket szer-
kérre tettek, hazahoztak. A katolikus pap rendezte
ezt. Akinek az egyik nagyszülője kereszténynek
született, és megtalálták a keresztlevelét, azt ki
lehetett hozni. Katolikus volt a nagyanyám, refor-
mátus a nagyapám. Nagy szerencsém volt, hiszen
ki sem voltam keresztelkedve. De nem mindenki-
nek volt szerencséje. Például Lovásznénak. Úgy
volt, hogy ők is valamennyien hazajönnek. Kér-
dezték tőle, hol az ura? Hát az Salamon Izsák, és
munkaszolgálatos. Akkor azután levették a szekér-
ről a gyermeket és betették a vagonba. – Mi haza-
tértünk. Az következett, hogy most már meg kell
keresztelkedni. Volt itt egy Kovács Jóska nevezetű,
a szövetkezetes apja. Azt mondotta: piszkosság
lenne, hogy senki ne keresztelkedjék meg azok
után, hogy a katolikus pap annyit tett értünk.
(Mivel a többség unitáriusnak ment, az közelebb
állt a zsidó valláshoz.) Akkor hát jártunk vallásórá-
ra. Nagy fáradtan, mert egész nap a mezőn vol-
tunk, vénemberek, este meg hittant tanulni!
A katolikusoknál az a divat, hogy addig nem
keresztelik meg az embert, amíg nem tudja a val-
lást. Ezzel volt szerencsém. Nem tudtam eleget,
nem kereszteltek meg. Így maradtam meg zsidó-
nak. Amikor bejöttek az oroszok, már nem volt
muszáj kitérni. Mások is megmaradtak régi hitü-
kön, de ma már csak én élek közülük.

A háború után még templomoztunk, betartot-
tuk az ünnepeket, a vallásos előírás szerint volt
a házasságkötés. Azok is a törvény alapján éltek,
akik korábban kikeresztelkedtek. Mégis jó zsidók
maradtak. Mi ortodoxok voltunk, tudja, a neológ-
ok könnyebben vették a dolgokat. Nekem is van
olyan imakönyvem, amelyben héberül és magya-
rul van beírva az imádság. De én héberül imádko-
zom. Csak olvasni tudok, beszélni már nem. Mi
nem voltunk ki a faluból, a szülők sem, akkor kitől
tanulhattunk volna? A sírkövekre héberül és
magyarul írjuk fel a halottak nevét. Most már csak
magyarul. Nincs, aki megírná a héber szöveget.
A kóserséggel is baj van. Nem lehet már sakterrel
vágatni a tyúkot. Cukorbeteg vagyok, muszáj húst
ennem. De a többi előírást betű szerint tartom.
Tejest, húsost külön főzöm. Nyolcvanéves

vagyok, de még soha nem maradtam pészáh idején
pászka nélkül. Most is három kilót rendeltem,
azért hármat, mert egyet a lányomnak kell adnom
– úgy szereti, hogy elenné előlem is.

Izraelbe sokan mentek ki innét Újfaluból,
a Rozencék, hatodmagukkal. (Egy fia maradt,
Szentgyörgyön. Sehogy nem találja fel magát.)
Kiment Kovács Lajos családja, Jakabék, Lőrincz
Mihályék, Hiller Simon... sokan közülük már
nem élnek. A bözödújfalusiakat ott jól fogadták.
Kell a munka, a mezei dolog. Azok másféle zsidók,
inkább üzletesek. Megpártolták a földműves zsi-
dókat. Terített asztallal, béréndezett házzal várták.
Sokan látogattak haza – amíg éltek. Fried úr, a sak-
ter, Rózenc, Kovács Lajos és a felesége...

A háború előtt volt tizennégy hektárunk. Min-
det elvette a kollektív. Muszáj volt belépni.
A tizennégy hektárból most van nekem 15 ár föl-
decském. Ígérték, hogy idős koromra adnak min-
dent, ami terem a kollektívben: búzát, kukori-
cát... adtak is egy keveset, pár évig. Azóta nem
kapunk egy szemet sem. A nyugdíjat, 144 lejt, azt
adják, mást semmit a világon. Abból megélni nem
lehet. Két ár földön szőlőt termeltek, azt eladom.
De tavaly megfagyott a szőlő, nem sikerült a bor.

*

Bözödújfaluban bontják a házakat – már amelyi-
ket érdemes. Amelynek anyagát majd be lehet épí-
teni az új házba, valamely közeli községben. Nem
a szokásos falurombolási tervek fenyegetik a tele-
pülést – víztározó szorítja ki majd a völgyből.
A szomszédos Szentgyörgyön felépítettek szá-
mukra néhány tömbházat – van, aki elfogadta az új
és szokatlan lakást; mások a Kisküküllő mentén
sorakozó falvakat járják. Ott emberségesebb,
hagyományosabb a környezet, inkább békül meg
üldözött lelkük. A székely szombatosok temetője
aránylag magasan fekszik, a sírban pihenők békéjét
nem zavarja majd a felgyülemelő víztömeg.

Ott pihen most Csukor Ignácné Kovács Regina
– zsidó nevén Rifke –, az utolsó, aki Bözödújfalu-
ban kitartott a csaknem négyévszázados hite mel-
lett.